

Розділ 2

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 94:902.2(477)

КОЗЛОВ М. М.

м. Севастополь

ЗА ЧАСІВ ВІЩОГО ВСЕСЛАВА

На основі давньоруських письмових джерел та даних археології проведена історична реконструкція подій, пов'язаних антихристиянським рухом на східнослов'янських землях в другій половині XII ст. Головну увагу автор зосереджує на народному повстанні у Києві 1068 року.

Ключові слова: жерці, язичницькі громади, старійшини, князівська дружина.

Постановка проблеми Місце та роль східнослов'янських служителів язичницького культу в суспільно-політичному житті другій половині XI ст. залишаються й до сьогодні малодослідженими, хоча в різні часи вони привертати увагу істориків. Одним з перших зацікавився протиборством язичництва та християнства в XI ст. М. С. Грушевський. Дослідник вказував на таємну роль волхвів у київському повстанні 1068 року, але не бачив у них серйозної суспільно-політичної сили [6, с. 328]. Тема протистояння християнства та язичництва у згадану епоху була розглянута у творах такого відомого дослідника поч. XX ст., як М. Д. Присьолков, а згодом, уже у радянський час у дослідженнях Б. Д. Грекова, [5]. Особливо глибоко ця тема була розглянута у статті М. М. Тихомирова «Крестьянские и городские восстания на Руси в XI–XIII вв.» [20, с. 42–233]. Теми розповсюдження християнства на околицях Русі у згадану епоху торкаються у своїх дослідженнях такі вітчизняні сучасні вчені, як В. М. Ричка, О. П. Моця, П. П. Толочко. Незважаючи на той факт, що ці дослідники у своїх творах визнавали певні труднощі у християнізації окремих регіонів Русі XI ст., окремої впливової суспільної сили у служителях язичницького культу вони не бачили.

Проаналізувати історичні процеси, які відбувалися на східнослов'янських землях у

другій половині XI ст., виявити рушійні сили та вияви язичницької реакції 60–70 років XI ст., проаналізувати роль служителів язичницького культу у народних антихристиянських виступах вказаного періоду – головна мета даної статті.

Виклад основного матеріалу. Як засвідчують письмові джерела, апогей протистояння між представниками великокнязівської влади та служителями язичницького культу припав на 60–70 роки XI ст. Саме у той час, східнослов'янські жерці та їхня паства зробили останню відчайдушну спробу знищити синів Ярослава Мудрого та християнське духівництво, щоб повернутися до влади. Великим успіхом східнослов'янських жерців став їхній союз із полоцькими князями Брячеславом Ізяславичем і його сином Всеславом Брячеславичем. Імовірно, полоцькі князі бачили в жерцях союзників у боротьбі з київськими князями.

Ще за життя князь Володимир передав полоцьку землю своєму синові Ізяславу. Згідно з Ніконівським літописом, Ізяслав був слабким і добрим князем: «Бысть же сей князь тих, и кроток, и смирен, и милостив, и любя зело и почитая священнический чин и иноческый, и прилежаша прочитанию божественных писаний, и отвращаяся от суетных глумлений, и слезен, и умилен, и долготрпелив» [17, с. 68].

Можливо, що саме це й стало причиною того, що християнізація в полоцькій землі проходила менш успішно, ніж в інших регіонах Русі. Так, на околицях Полоцька, Мінська і Вітебська X–XI ст. ми зустрічаємо лише кургани зі спаленням [1]. Лише в XII ст. трупи померлих починають класти в підкурганні ями. Причому на початку століття ями були ще неглибокими [18, с. 163]. У полоцьких курганах XI–XII ст. частіше, ніж в інших регіонах східнослов'янського світу зустрічаються поховання зі зброєю [2, с. 70–91].

Крім того, можливо, що Полоцька земля була центром шанування бога Велеса – Волоса. Саме в даній місцевості зафіксовано найбільше топонімів похідних від імені «скотьего бога». Так, уздовж узбережжя Західної Двіни поширені назви для поховальних насипів – «волотовка». Найбільша концентрація таких назв відзначена на околицях Вітебська. На березі озера Лосвидо існує село Волотовка. У низов'ях ріки Лутеськи відзначена назва хутора Волотово й назва дороги – «Волотова гребля». На ріці Березі існує пристань називана Волотова. У цілому ж, термін «волотовка» і топоніми похідні від нього, зустрічаються неодноразово в Полоцькому Подвінні [19, с. 69–70]. Відповідно до переказу, капище Волоса перебувало в Полоцьку біля озера Волове [7, с. 234–236].

Після смерті князя Ізяслава Володимировича в 1001 році, і його старшого сина Всеслава в 1003 році, князем полоцьким став син Ізяслава, онук князя Володимира, Брячеслав Ізяславич. Нам невідомі подробиці правління даного князя в Полоцьку, крім того, що він лояльно ставився до волхвів й навіть звертався до них по допомогу. Так, у Лаврентіївському літописі під 1044 рік подаються наступні дані: «умре Брячеслав, князь полоцкий, и Всеслав, сын его, сел на столе; того Всеслава мать родила от волхования, и потому когда она родила его, была у него язва голове, и волсви сказали ей: навяжи ты на эту язву влшебную повязку, пусть носит он до смерти своей; Всеслав точно носит ее и ныне; потому он такой кровожадный» [15, стб. 67].

Літописець у цьому випадку натякає на якусь особисту проблему князя Брячеслава, що змусила його звернутися по допомогу до волхвів – жерців бога Велеса. Можливо, що

даний князь і його дружина якийсь час не могли мати дітей і волхви (які вважалися гарними лікарями) змогли допомогти їхній проблемі. Швидше за все, саме це мав через літописець, коли повідомив, що син Брячеслава Всеслав був породжений «від чаклувань».

В одній з давньоруських билин розповідається про те, що батьком богатиря Волхва Всеславича, прообразом якого був полоцький князь Всеслав Брячеславич, був чарівний змії:

По саду, саду по зеленому,

Ходила-гуляла молода княжна

Марфа Всеславьевна,

Она с каменю скочила на лютова на змея;

Обвиваетца лютой змеи

Около чебота зелен сафьян,

Около чюлочика шелкова,

Хоботом бьет по белу стегну,

А втапоры княгиня понос понесла,

А понос понесла и дитя родила.

А в Киеве родился могучь богатырь,

Как бы молоды Волхв Всеславьевич

[3, с. 57]

Після смерті в 1044 році князя Брячеслава полоцьким князем став його син Всеслав Брячеславич. З іменем цього князя була пов'язана безліч легенд. У свідомості сучасників він міг перевтілюватися в різних тваринах, знав майбутнє (мав віщу душу), тобто мав надприродні можливості. Все це наводить на думку, що подібно київським князям – язичникам, Всеслав прийняв титул одного з верховних жерців і язичницькі поети присвятили йому безліч спеціальних віршів – слав.

Відгомони цих слав дійшли до нашого часу в тексті «Слова о полку Ігоревім». Так, у даному джерелі ми знаходимо наступні рядки: «На седьмом веце Трояни врѣже Всеслав жребий о девицю себе любу. Той клюками подпрѣся, оконися и скочи к граду Киеву, и дотчеся стружием злата стола Киевскаго. Скочи от них лютым зверем в полночи из Белаграда, обесися сине мъгле; утрѣ отвори врата Новуграду, разшибе славу Ярославу, скочи волком до Немиги с Дудой» [8, с. 349].

Чародієм – перевертнем зображує його й билина «Волхв Всеславич»:

*А и первой мудрости учился –
Обвертоватца ясным соколом,
Ко другоу-та мудрости учился он, Волхъ, –
Обвертоватца серым волком,
Ко третеи-та мудрости учился Волх –
Обвертоватца гнедым туром –
золотыя рога [3, с. 59].*

Цікаво, що згідно «Слову о полку Ігоревім», Всеслав усюди подорожував разом з «дудою». Дуда в цьому випадку скоморох – князівський співак, що співає слави на честь князя [11, с. 139].

Згідно з Лаврентіївським літописом, Всеслав народився зі страшною виразкою язвою на голові й лікували його ті ж самі волхви, що у свій час допомагали його батькові. Можливо, що Всеслав завдяки своїй хворобі потрапив у залежність від волхвів, відмовився від християнства й став проводити політику, спрямовану на реставрацію язичництва у своїй землі. Археологічні дані свідчать, що в курганах полоцьких кривичів інгумационі поховання на початку XI – середині XI ст. змінилися на кремаційні [18, с. 162–163].

Антихристиянська спрямованість політики Всеслава чітко проглядається під час походу цього князя на Новгород в 1066 році: «Въ льто 1066 приде Всъславъ і взяъ Новгородъ, съ дружинами й съ дѣтми; і колоколы съима у святыя Софіе. велика бяше бѣда въ година тыи; і понекадила снима» [12, стб. 4].

Створюється враження, що Всеслав зробив похід на Новгород, щоб осквернити місцеву християнську святиню – Софійський собор. У даному вчинку чітко проглядається вплив язичницьких жерців, як полоцьких, так і новгородських, котрі прийшли в полоцьку землю, рятуючись від князівських воєвод. Вони, вірогідно, бажали помститися новгородцям за відступництво від язичницьких богів і знищення їхніх святинь.

Похід Всеслава на Новгород розпочав довгу й важку громадянську війну князів Ярославичів з жерцями, у яку були залучені й половці, що виступили як союзники князя Всеслава і його прихильників. З початком війни Всеслава Брючеславича проти братів Ярославичів, можна пов'язати початок першої частини язичницької реакції 1066–1071 років.

До 1070 року, згідно «Повесті временних літ» язичницькі жерці-волхви не брали явної участі у військовому конфлікті полоцького князя Всеслава із братами – Ярославичами, але їхня побічна допомога не викликає ніякому сумніву. Волхви, швидше за все, організували навалу на Русь кочовиків-половців і спровокували заколот киян в 1068 році.

Згідно з «Повістю временних літ», похід Всеслава на Новгород викликав жорстку відповідь з боку князів Ярославичів. Останні взяли штурмом столицю володінь князя Святослава Мінськ, винищили все його населення та взяли у полон князя-волхва [14, с.85]. Звертає на себе увага жорстокість князів – Ярославичів. Швидше за все, вона була спровокована жорстокістю Всеслава в Новгороді. Можливо, що причиною такої лютої поведінки синів Ярослава було й те, що значна частина населення Мінська в той час залишалася язичниками. Вбивство язичника в свідомості християнина раннього середньовіччя не вважалося гріхом.

Захоплення в полон Всеслава завдавало страшного удару позиціям язичників в Київській Русі. Ярославичі мали поділити між собою землі Всеслава й продовжать християнізацію в полоцьких землях. Навала половців в 1068 році була, до речі, дуже вигідна полоцьким язичникам. Цілком можливо, що кочовики виступили в союз з язичеською опозицією братам Ярославичам. От як описує наступні події «Повість временних літ»: «В лето 1068 приидоша иноплеменници на Рускую землю, Половци мнози; Изяславъ же и Святославъ и Всеволодъ изидоша противу имъ на Альту. И бывши нощи, поидоша противу себе; грехъ же ради наших попусти богъ поганья на ны, и побегоша рустеи князи, и победиша их Половци. Паки же Изяславу со Всеволодом Киеву прибегшу, а Святославу Чернигову, и людие киевьстеи прибегоша Киеву, и створиша вече на торговищи, и реша, пославше къ князю: «се Половци розошлеса по земли; да вдаи, княже, оружие и коне, и еще биемся с ними». Изяславъ же сего не послуша. И начаша людие говорити на воеводу Коснячя; идоша с вечера на гору, и приидоша на дворъ Коснячевъ, и не обретше его, и сташа у двора Брючиславля, и реша: «поидемъ, высадимъ дру-

жину свою ис погреба». И разделишася на двое: половину их иде къ погребу, а половина поидоша по мосту; сии же приидоша на княжь дворъ. Изяславу седящу на сенех с дружиною своею, и начаша претися, другая половина людеи прииде от погреба, отворивше погребъ. И людье же кликнуша, и идоша къ порубу Всеславу; Изяславъ же, се видевъ, со Всеволодомъ побегоста съ двора князя; и дворъ княжь разграбиша, бещесленое множество злата поимаша и сребра и кунами и скорою. Изяславъ бежа в Ляхы» [14, с. 87–88].

У даному уривку літопису звертають на себе увагу кілька важливих деталей. По-перше, фраза «поидемъ, высадимъ дружину свою ис погреба» означає, що народні повстання у Києві почалися ще до половецької навали і якась частина киян-заколотників вже знаходилася під вартою. По-друге, кияни зібралися «на торговищі», тобто на тому самому місці, де колись стояв ідол бога Велеса і жителі збиралися на віче в дохристиянську добу. Не випадково Изяслав після повернення до влади «переніс торг на гору», щоб перешкодити киянам збиратися на священному місці. По-третє, після того, як жителі Києва обговорили важливі для себе питання на віче, вони продовжили нараду вже в «дворі Брячеслава», тобто місці, де за торговельними справами зупинялися мешканці Полоцька. Саме в даному дворі, відповідно до джерела, і було ухвалене рішення звільнити з ув'язнення Всеслава і його синів. На думку П. П. Толочко, повсталими в Києві керувало якесь антиізяславовське угруповання полоцького походження [21, с. 87–88]. Найімовірніше, це були не просто полочани, а місцеві волхви, які побоювалися, що з ув'язненням Всеслава їхній духовної влади на північному-заході Русі настане край. Зміна влади була замаскована під народне повстання. Для досягнення своїх цілей волхви використовували той самий інструмент, що й у дохристиянську добу – народне віче, яке жерці раніше використовували для усунення своїх політичних опонентів.

Таким чином, в даному епізоді проглядаються організатори повстання в Києві – полоцькі жерці. Вони скористалися поразкою Ярославичів у битві з половцями на річці Альта, зібрали переляканих киян на віче й

спровокували їх на виступ проти князя Изяслава. Як слушно помітив П. П. Толочко, бунтівники висунули такі вимоги, які неможливо було виконати. У князя Изяслава на той час не було ані зброї, ані коней [21, с.87]. Організаторам бунту й не потрібно було озброювати київське ополчення. Їхньою метою було заострення відносин киян з їхнім князем, вигнання Изяслава з Києва й звільнення свого князя Всеслава, який став володарем столиці Київської Русі.

Згідно з «Повістю временних літ», полоцькі жерці блискуче виконали поставлене перед ними завдання – князь Изяслав побіг зі своєю дружиною в Польщу, а Всеслав був звільнений з «поруба» і став великим князем київським.

Майже семимісячне правління Всеслава в Києві практично неосвітлене в письмових джерелах. Можливо, цей даний факт пов'язаний із внутрішніми реформами князя Всеслава, спрямованими на реанімацію язичництва. Так, у зв'язку з повстанням 1068 р. Автор літопису з обуренням пише про багатолюдні ігрища й спорожнілі храми: «Нь сими диаволь лъстить, и другыми нравы, всякими лъстями, пребавляя ны от бога, трубами, гульми, русальями. Видемъ бо игрища утолочена и людии множество на них, яко упихати начнуть другъ друга, позоры деюща от беса замысленаго дела, а церкви стоятъ поусты» [14, с. 86–87].

У одному з Новгородських літописів під тим самим 1068 роком знаходимо наступне: «Поиде епископ новгородский Стефан к Киеву, и тамо свои холопи удавиша его; был на епископстве 8 лет» [12, с. 89]. Про переслідування християнського духівництва, що мало місце в Києві і його околицях у часи князювання Всеслава, свідчить і «Житіє Феодосія Печерського». Одна із розповідей «Печерського Патерика» має заголовок «О приходе дении разбойников». Це «прихождение» не було простим злодійством або розбійницьким набігом. «Розбійники» вичікували час, щоб знищити монастирську братію, яка зібралася в церкві, і хотіли захопити монастирські багатства, що зберігалися на церковних хорах. Від цієї небезпеки монастир був урятований нібито чудом [9, с. 52].

Повернення князя Ізяслава з великим польським військом згідно з «Повістю временних літ» спровокувало втечу Всеслава і його прихильників спочатку до Белгорода, а потім до Полоцька. Киян же чекала розправа, яку вчинив після повернення до рідного міста князь Ізяслав і його син Мстислав. У 1070 році, згідно «Повесті временних літ», відбулася війна між Ярославичами й Всеславом: «В лето 1069 поиде Изяславъ с Болеславомъ на Всеслава; Всеславъ же бывши ноци, и утаивъся киянъ, бежа из Белгорода Полотьску. Изяслав же взя торогъ на гору; и прогна Всеслава ис Полотьска. В се же лето победи Ярополкъ Всеслава у Голотичьска [14, с. 90].

Звертають на себе увагу деякі деталі даного оповідання. По-перше, про перенесення київського ринку «торгу» на інше місце й про вигнання Всеслава з Полоцька в 1070 році автор літопису повідомляє як про взаємозалежні події, що побічно свідчить про те, що до повстання в Києві в 1068 році були причетні прихильники Всеслава Полоцького. По-друге, половці зробили свій черговий набіг саме в той момент, коли Всеслав, зібравши військо, спробував повернути собі Полоцьк. Після 1071 року літопису більше не згадують про долю князя-волхва.

Таким чином, спроба східнослов'янських жерців спертися на підтримку полоцьких князів завершилася невдачею. Київські князі мали набагато більші людські й матеріальні ресурси, ніж володарі Полоцька. Залучення в протистояння із князями Ярославичами половців повинно було найнегативнішим чином відбитися на авторитеті Всеслава Брячславича й самих жерців.

З перемогою Ярополка Ярославича над Всеславом у Голотичеська почалася друга фаза язичницької реакції 1066–1071 років. «Віщий» князь Всеслав був розбитий і остаточно втратив свої землі. У Полоцьку був посаджений рішучий і жорстокий Святополк Ізяславич. Створилися передумови для знищення останніх рухів опору християнізації в східнослов'янських землях. Уцілілі язичники здійснили останню відчайдушну спробу організувати всенародне повстання в східнослов'янських землях й усунути від влади князів –

Ярославичів і їхніх синів. Повсталим на руку був голод, що вибухнув на північному сході Русі. Він дискредитував християнського бога й полегшував жерцям завдання налаштувати місцевих жителів проти влади Ярославичів та їх синів. Згідно з «Повістю временних літ», відбулися одночасні виступи волхвів у Києві, Новгороді, Ростові і Ярославському Поволжі.

Першою у даному джерелі описана поява «волхва» у Києві під 1070 роком: «Прииде Волхв прельщен бесом, и пришед к Киеву, глаголаше сице: поведая людем, яко на пятое лето Днепру теши на вспяты, а землям прийти на иная места, яко стати Греческой земли на Русской, а Русской на Греческой, и прочим землям изменитися, его же неведгласи послушаху, вернии же насмегахуся, глаголюще: бес тобою играет на пагубу тебе. Се же и бысть ему; во едину убо ноць бысть безвести» [16, стб. 174–175].

Хоча літописець і повідомляє про те, що деякі жителі Києва вірили волхвові («неведгласи послушаху»), але, вочевидь, проповіді жерця в столиці Русі не зустріли значної підтримки. Кияни ще пам'ятали поспішну втечу Всеслава з Белгорода, тому і більшість жителів столиці Русі «насмегахуся» над словами волхва. Імовірно, це й викликало в нього страшні прокляття про скорий кінець світу. Побачивши, що його спроби втягнути жителів Києва у повстання проти Ярославичів, не увінчалися успіхом, волхв поспішно залишив місто (ре ж і бысть йому; в едину убо ноць бысть безвести) [14, с. 89].

Набагато більше успіху домогся служитель язичницького культу, посланий до Новгорода: «Сице бъ волхвъ вьсталъ при Гльбъ в Новъгородъ; глаголашеть бо людемъ, творяся акы богъ, и много прельсти, мало не всего града: глаголашеть бо, яко провъде вся, и хуляшеть вьру крестиянску, и тако глаголаше, яко «преиду по Волхову пред всьми людьми». И бысть мятежь вь градъ великъ, и вси яша ему вьру, и хотяху побити епископа Федора. И епископъ же Федоръ, взявши честныи крестъ и оболчеша в ризы, и ста пред народомъ, и глагола им: «аще хочете вьру няти волхву, тои за него да идет; аще ли вьрует къ

кресту, да идетъ к нему». И раздѣлишася на двое: а князь Глѣбъ и дружина его стаха у епископа, а людие вси идоша за волхва; и бысть мятежъ между ими. Глѣбъ же, въземъ топоръ под скуд, и прииде къ волхву, и рече ему: «то въси ли, что утро хоцетъ быти, что ли вечеръ». Он же рече: «провидъ вся». И рече Глѣбъ: «то въси ль, что ти днесъ хоцетъ быти». Он же рече: «чюдеса велика створю». Глѣбъ же, выима топоръ, ростя и, и паде мертвъ; и людье разидошася. Он же погыбе душею и тѣломъ, предавъся дияволу [12, стб. 94].

Як видно з даного джерела, волхвові в Новгороді вдалося залучити на свою сторону велику частину місцевого населення. На боці місцевого епископа виступив лише князь Гліб і його дружина. Літописець докладно висвітлив лише фінальну частину новгородського повстання – вбивство князем Глібом волхва. Про події, які відбулися до цього, автор джерела коротко повідомляє що «бысть мятежъ» і «хотяху убити епископа Федора».

Одночасно із приходом волхвів до Києва і Новгороду відбулося повстання жерців у Ярославському Поволжі. Антихристиянський рух у даному регіоні зустрів велику підтримку серед місцевого населення, яке лише недавно прийняло християнство. Причиною того став голод, що вибухнув у Північно-Східній Русі наприкінці 60 – поч. 70-х років XI ст. Крім того, з 1015 року по 90-ті роки XI ст. навіть у центрі Північно-Східної Русі – Ростові не було князів і управління великим краєм здійснювали намісники, що мало сприяти деякій реанімації язичництва в даному регіоні. Ось як описує повстання волхвів у Верхньому Поволжі Лаврентіївський літопис: «Бывши бо единою скудости в Ростовской области, востаха два Волхва от Ярославля, глаголюще: яко мы свемы, кто обилие держит. И идоста по Волзе и приидоста в погост; ту лучшая жены наричуще, глаголюще: яко сия жито держит, а сия мед, а сия рыбу, а сия скору. И привожаху к ним сестры своя, и матеръ, и жена своя; они же в мечте прорезоваша им за плечом, и выимаха любо жито, любо рыбу, любо белку. И убиша многи жены, имения их отнимаху за ся; и приидоста на Белоозеро; и бе у них иных людей триста» [15, с. 175–178].

Показовим є той факт, що, погубивши багатьох людей у Верхньому Поволжі, волхви не пішли у свої «ведмежі кути», а відправилися до Белоозера, прекрасно знаючи, що в даному місті в той час перебував воєвода князя Святослава Ян Вишатич. Вочевидь, волхви прагнули дискредитувати представника князівської адміністрації й тим самим завдати удару по авторитету самого Святослава Ярославича в даному регіоні.

Глухі відгомони якогось антихристиянського повстання в Ростові містяться в «Житії святого Леонтія, епископа ростовського». Відповідно до даного джерела, проти ростовського епископа на початку 70-их років XI ст. піднялося зі зброєю все місцеве населення [10, с. 15]. У «Посланні епископа Семена Полікарпові» святий Леонтій названий третім руським мучеником після варягів Іоанна й Федора: «Первый — Леонтий — епископ Ростовский, великий святитель, его же Богъ прослави нетлѣтем, и се бысть первый престолникъ, его же невѣрнѣ много мучивше, бивше, и се третий гражданин бысть Рускаго мира, съ онѣма Варягома вѣнчася от Христа., его же ради пострада» В некоторых редакциях данного источника утверждается, что язычники убили Леонтия «много мучивше, убиша» [9, с. 102]. У зв'язку із цим, деякі вітчизняні дослідники висунули досить обґрунтовану гіпотезу, відповідно до якої Леонтій постраждав від язичників під час керованого волхвами народного повстання, що охопило всю північ Русі в 70-их роках XI ст. [4, с. 22–23].

Висновки. Таким чином, в другій половині XI ст. служителі язичницького культу не тільки зберегли свою владу на околицях Київської Русі але й за допомогою полоцького князя Всеслава здійснили спробу знищити християнство на всіх східнослов'янських землях. Князям – Ярославичам та їхнім воєводам довелося за допомогою військової сили відновлювати свою владу у Києві, Новгороді, Ростові, Белоозері. Разом з тим, плани жерців з реанімації язичництва не здійснилися через послаблення їхнього авторитету на давньоруських землях. Населення Русі, хоча і вдавалося час від часу до допомоги служителів язичницького культу, але в більшості своїй вже вважало себе християнами. Авторитет

волхвів був сильно підірваний християнськими проповідями і зростав на деякий час лише під час голоду, епідемії та навали кочовиків.

Список використаних джерел

1. Алексеев Л. В. Полоцкая земля в IX-XIII вв. Очерки истории северной Белоруссии / Л. В. Алексеев. — М.: Наука, 1966. — 432 с.
2. Алешковский М. Х. Курганы русских дружинников XI-XII веков / М. Х. Алешковский // Советская археология. — 1960. — №1. — С. 70—91.
3. Былины. — М.: Наука, 1989. — 560 с.
4. Воронин Н. Н. К вопросу о начале ростово-суздальского летописания / Н. Н. Воронин // Археографический ежегодник за 1964 год. — М., 1965. — С. 22-23.
5. Греков Б. Д. Киевская Русь / Б. Д. Греков. — М.: АСТ, 2004. — 671 с.
6. Грушевський М. С. Історія України - Руси / М. С. Грушевський. — К.: Наук. думка, 1991. — Т.1. — 648 с.
7. Золотов Ю. М. Изваяния языческих богов на Руси / Ю. М. Золотов // Советская археология. — 1985. — №4. — С. 234—236.
8. Ироническая песнь о походе на половцев удельного князя новгород-северского Игоря Святославича. — М., 1800. — 22 с.
9. Киево-Печерський патерик / Під ред. Д. І. Абрамовича. — К.: Час, 1991 [Репрентне відтворення 1931 р.]. — 230 с.
10. Ключевский В. О. Древнерусские жития святых как исторический источник / В. О. Ключевский. — М.: АСТ, 2003. — 395 с.
11. Лихачев Д. С. Скоморох Всеслава и ток на Немиге / Д. С. Лихачев // Древности славян и Руси. — М.: Наука, 1988. — С. 138—140.
12. Новгородская первая летопись старшего и младшего извода. — М. - Л.: Наука, 1950. — 356 стб.
13. Приселков М. Д. Очерки церковно-политической истории Киевской Руси X-XII вв. / М. Д. Приселков. — СПб., 1913. — 365 с.
14. Повесть временных лет. / Под ред. и с пред. В. П. Адриановой-Перетц. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. — 239 с.
15. ПСРЛ — Т. 1.: Лаврентьевская и Суздальская летописи по Академическому списку. — М.: Изд-во АН СССР, 1962. — 472 стб.
16. ПСРЛ — Т. 2.: Ипатьевская летопись. — М.: Изд-во АН СССР, 1962. — 938 стб.
17. ПСРЛ. — Т. 9.: Русская летопись по Никонову списку. — Ч. 1. — М.: Изд-во АН СССР, 1962. — 734 стб.
18. Седов В. В. Восточные славяне в VI-XIII вв. / В. В. Седов. — М.: Наука, 1982. — 327 с.
19. Сергеева З. М. Народные названия курганов на северо-востоке Белоруссии / З. М. Сергеева // Древности славян и Руси. — М.: Наука, 1988. — С. 68—71.
20. Тихомиров М. Н. Крестьянские и городские восстания на Руси XI-XIII вв. / М. Н. Тихомиров // Древняя Русь. Сборник статей. — М.: Наука, 1975. — С. 42—233.
21. Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории / П. П. Толочко. — К.: Наукова думка, 1987. — 245 с.

КОЗЛОВ М. Н.

ВО ВРЕМЕНА ВЕЩЕГО ВСЕСЛАВА

На основе древнерусских письменных источников и данных археологии проведена историческая реконструкция событий, связанных с антихристианским движением на восточнославянских землях во второй половине XII в. Основное внимание автор сосредоточил на народном восстании в Киеве 1068 года.

Ключевые слова: жрецы, языческие общины, старейшины, княжеская дружина.

KOZLOV M.

IN TIMES OF PROPHETIC VSESLAV

Carried out a historical reconstruction of events related anti-Christian movement on Russian lands in the second half of XII century on the basis of ancient Russian written sources and archeological data. The main attention of the author focuses on the people's movement in Kyiv in 1068.

Keywords: priests, pagan communities, elders, princely wife.

Стаття надійшла до редколегії 1.07.2014